

Uniwersytet Warmińsko–Mazurski w Olsztynie
Wydział Humanistyczny

Katalog
zabytków piśmiennictwa
staroobrzędowców
zamieszkałych w Polsce

Opracowali
Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew, Alla Kamalova,
Joanna Orzechowska, Helena Pocietchina

Katalog powstał w ramach projektu:
„Slavica a bizantyjskie dziedzictwo. Multimedialny katalog
zabytków piśmiennictwa staroobrzędowców zamieszkałych
w Polsce jako narzędzie odtwarzania fenomenów ginących
kultur” sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki
przyznanych na podstawie decyzji numer
DEC – 2011/01/B/H52/03201

Olsztyn 2012–2013

Wstęp

Wstęp do *Katalogu* składa się z trzech części. W pierwszej przedstawiono krótką historię staroobrzędowców na ziemiach polskich i na Mazurach w Prusach Wschodnich (od lat 30. XIX w. do roku 1945), opracowaną na podstawie publikacji wymienionych chronologicznie w *Bibliografii*, w których znajdziemy historyczną i religioznawczą literaturę tematu. W części drugiej ukazano miejsce i rolę książki w życiu społeczności starowierców oraz stan badań nad jej spuścizną piśmienniczą zachowaną w Polsce. Natomiast w części trzeciej omówiono cel, metodykę opracowania *Katalogu* oraz przedstawiono krótką charakterystykę jego struktury wraz z opisem zawartości.

Część I

Starowiercy to wyznawcy prawosławia, którzy odłączyli się od Cerkwi po zatwierdzeniu w latach 1666–1667 przez „wielki sobór” moskiewski (z udziałem patriarchów wschodnich) reform wprowadzonych od 1653 r. przez patriarchę Nikona przy wsparciu cara Aleksego Michajłowicza. W wyniku prześladowań, zaostrzonych zarządzeniem carycy Zofii w 1684 r., a i później wrogiego stosunku do nich władz świeckich i kościelnych, starowiercy migrowali po całym świecie, nie na długo zatrzymując się w jednym miejscu. Na północno-wschodnich terenach Rzeczypospolitej i w Inflantach Polskich osiedlali się małymi grupami już pod koniec lat 50. XVII w. (głównie bezpopowcy – fiedosiejewcy). Na południowo-zachodnie rubieże Rzeczypospolitej przybywali od lat 70. XVII w. Niedaleko Homla, w rozwidleniu rzeki Soż na wyspie Wietka i okolicznych slobodach powstał silny ośrodek starowierców – popowców zamieszkały przez ok. 30–40 tys. wyznawców „starej” wiary prawosławnej. Do pierwszego rozbioru w Rzeczypospolitej żyło od 180 do 200 tys. starowierców, czyli ok. 2% wszystkich mieszkańców. W wyniku kolejnych zmian granic, przemieszczali się jako zorganizowana społeczność coraz bardziej w głąb kraju. Na ziemi suwalsko-sejneńskiej osiedlili się ok. 1779 r. W tym samym czasie powstały też pierwsze osady w północnej części powiatu augustowskiego, a po roku 1865 w jego południowej części (Gabowe Grądy, Bór). W latach 30. XIX w. część starowierców wyjechała z Królestwa Polskiego do Prus na Mazury. W 1928 r. państwo polskie uznało oficjalnie nazwę Wschodni Kościół Staroobrzędowy, nie posiadający hierarchii duchownej oraz przyjęło statut regulujący życie duchowe i społeczne wspólnoty skupionej w 52 gminach i liczącej w latach 30. ok. 50 tys. członków. Do II wojny światowej trwał najświetniejszy okres w historii wyznania, które utwierdziło się w zasadach wspólnoty pomorców (Pomorskoje sogłasie) i za podstawę przyjęło: Pismo Święte, tradycję pierwszych siedmiu soborów, przepisy kościelne dotyczące odprawiania nabożeństw i zalecenia zawarte w księdze *Odpowiedzi pomorskie (Pomorskije otwiety)* powstałej w klasztorze nad rzeką Wyg nad Morzem Białym. Niestety, II wojna światowa niemal całkowicie zdeintegrowała układ społeczno-gospodarczy i religijny starowierców z okresu II Rzeczypospolitej. W wyniku przymusowego przesiedlenia w 1941 r. ok. 6 tys. starowierców z suwalsko-sejneńskiego znalazło się w Litewskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, a następnie znowu pod okupacją III Rzeszy. W marcu 1943 r. Niemcy wywieźli na roboty mieszkańców wsi Gabowe Grądy i Bór koło Augustowa, a pozostawione mienie zostało całkowicie zrabowane lub spalane przez okoliczną ludność; rozebrano także molennę. Tragiczny był również los mazurskich starowierców. Osłabieni przez jednowierczą misję Cerkwi prawosławnej, prowadzoną od lat 60. XIX w., I wojnę światową i zdziesiątkowani w czasie II wojny światowej nie potrafili

odnaleźć się w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej. Trwał proces emigracji, również z przyczyn ekonomicznych.

Dopiero w latach 80. XX w. doszło do konsolidacji starowierców rozproszonych w 48 miejscowościach Polski; część z nich mogła odprawiać nabożeństwa w czterech molennach – w Suwałkach, Wodziłkach, Gabowych Grądach i Wojnowie. W 1983 r. odbył się w Gabowych Grądach pierwszy w powojennej historii Ogólnopolski Sobór Wschodniego Kościoła Staroobrzędowego nie posiadającego hierarchii duchownej, na którym reaktywowano Naczelną Radę Staroobrzędowców z siedzibą w Suwałkach. Przyjęto na nim statut wzorowany na wileńskim z 1925 r., zatwierdzony w 1984 r. przez Urząd ds. Wyznań w Warszawie. Był on modyfikowany na kolejnych soborach. Nazwa „Staroprawosławna Pomorska Cerkiew w Rzeczypospolitej Polskiej”, przyjęta na soborze w Suwałkach w 1993 r., wieńczy ewolucję zasad wiary od okresu „fiedosiejewskiego” (początek XIX w.), poprzez „fiedosiejewsko-pomorski” (ok. 1920 r.) do „pomorskiego”. Obecnie Staroprawosławna Pomorska Cerkiew liczy ok. 2,5 tys. wiernych. Pomiedzy soborami (które według statutu odbywają się co pięć lat) Cerkiew jest reprezentowana przez Naczelną Radę z siedzibą w Suwałkach. Życie religijne skupia się wokół świątyń (molenn). Obecnie czynne są trzy molenny: w Suwałkach, Gabowych Grądach i Wojnowie. Nabożeństwom przewodniczą nastawnicy (duchowi przywódcy) wybierani przez członków gminy staroobrzędowej, pobłogosławieni („rukopłożenie”) przez swojego poprzednika lub innego nastawnika. Tylko oni mają prawo czytać fragmenty z Ewangelii, chrzcić przez trzykrotne zanurzenie w wodzie, udzielać ślubów, spowiadać i chować zmarłych.

Historycznie ukształtowały się trzy staroobrzędowe ośrodki: suwalsko-sejneński, augustowski i, najmłodszy, mazurski, który do lat 80. XX w. utrzymywał luźne kontakty z dwoma pozostałymi. Wieś Wojnowo, założona na początku lat 30. XIX w. nad rzeką Krutynią w pobliżu jeziora Duś, odegrała wiodącą rolę w życiu starowierców na Mazurach. Nazwano ją tak na pamiątkę miejsca urodzenia w guberni witebskiej (obecnie Ło-

„Filiponi” przed domem (1883). Reprodukacja fotografii

twą) pierwszego przybysza – Sidora Borysowa (Sławikowa), który, zanim otrzymał paszport pruski (23 września 1829 r.), mieszkał w Posejance w Suwalskiem. Oficjalna nazwa obecnej wsi Wojnowo to Eckertsdorf, która pochodzi od nazwiska nadleśniczego, który pośredniczył w kontaktach między władzami pruskimi a starowiercami, głównie bezpopowcami – fiedosiejewcami. Starowiercy przybyli tu w latach 1830–1842 z trzech powiatów Królestwa Polskiego: suwalskiego, sejneńskiego i z północnej części augustowskiego.

Asumptem do osiedlenia się w Prusach było rozporządzenie króla Fryderyka Wilhelma III z 5 grudnia 1825 r. Starowiercy, zwani pod wpływem niemieckich historyków i publicystów, filiponami (Philiponen – określenie używane także przez administrację pruską) założyli 12 wsi i osad: Onufryjowo (Onufrigowen), Gałkowo (Galkowen), Ładne Pole,

Osada starowierców nad jeziorem Duś. Reprodukacja fotografii

(Schönfeld, dz. Śwignajno), Osiniak (Fedorwalde), Piotrowo (Peterhein), Piaski (Piasken), Kadzidłowo (Kadzidlowen), Mościszki zwane też Nikołajewem (Nikolaihorst), Zameczek (Schlösschen), Iwanowo (Iwanowen), Kulinowo (Kulinowen) i Majdan (Majdanen). W 1842 r. łącznie na tych obszarach mieszkało 1281 starowierców, zajmujących się głównie uprawą roli, ale też rybołówstwem, ciesielstwem, kopaniem studni i budową dróg. Wojnowo w 1839 r. liczyło 37 zagród i 290 „filiponów”, w 1842 – 70 rodzin (ogółem 444 osób – 280 mężczyzn i 164 kobiet), w 1939 – 210; w 1994 r. 8 rodzin – 22 osoby. Po 1945 r. rozpoczęła się, a w latach 80. nasiliła, migracja starowierców do Niemiec; w Hamburgu znajduje się ich zwarta społeczność, a nabożeństwa jeszcze do niedawna były odprawiane w prywatnym domu. Starowiercy z Niemiec przyjeżdżają do Wojnowa na święta Wielkanocne i po to, by ochrzcić dzieci. Przyjęto też zasadę, że po śmierci jednego z członków społeczności odprawia się dwa nabożeństwa – w Hamburgu i w Wojnowie. Molennę w Wojnowie wybudowano ok. 1840 r. (pierwszą w Ładnym Polu w 1837 r., czynną do 1915 r.), po pożarze w 1921 r. zbudowano nową (1923–1927), według pruskiej sztuki wznoszenia kościołów protestanckich, jednak z wnętrzem typowym dla świątyń starowierców. Molenna funkcjonuje do dnia dzisiejszego.

W niedzielnych nabożeństwach, prowadzonych przez nastawnika Grzegorza Nowikowa, uczestniczy ok. 8–10 osób, a podczas wielkanocnych przyjezdnymi zapełnia się niemal cała molenna (np. w 2012 r.

Świątynia starowierców w Wojnowie (2013).
Fot. J. Orzechowska

– ok. 40 osób, w 2013 r. – 21). Dzieci z mieszanych związków małżeńskich często są chrzczone w Kościele katolickim, prawosławnym lub ewangelickim; nastawnik nie widzi przyszłości dla swojej gminy wyznaniowej, w przeciwieństwie do prężnie rozwijającej się gminy suwalskiej. Deklaracje młodych starowierców z Niemiec, przyjeżdżających na wakacje do Wojnowa i okolicznych wsi, że wrócą na starość do wiary ojców, nie napawają optymizmem, ponieważ na razie można rozpatrywać je tylko w kategorii życzeń.

Od połowy lat 50. XIX w. Wojnowo stało się ważnym ośrodkiem religijnym nie tylko dla mieszkańców gminy, liczącej ok. tysiąca osób. Przyczynili się do tego nie tylko nastawnicy, starcy biegli w piśmie i nauczyciele starowierscy, ale także działalność misyjna ihumena (1852–1867) klasztoru – Pawła zwanego Pruskim (Piotr Iwanowicz-Ledniew, 1821–1895) i jego uczniów. Klasztor pod wezwaniem Zbawiciela i Świętej Trójcy (Spas-Troickij monastyr) powstał w 1847 r. w miejscu pustelni założonej w 1836 r. przez Ławrentija Grigorijewa Rastropina (1762–1851), dzięki staraniom i pomocy centrum fiedosiejewców w Moskwie – Cmentarza Priebrazeńskiego. Za czasów Pawła wyremontowano molenną klasztorną, dostawiono kopułę z główką i krzyżem, urządzono bogaty ikonostas, dobudowano nowe cele, pomieszczenia gospodarcze, zabezpieczono majątek klasztorny kamiennym ogrodzeniem; w klasztorze odlewano krzyżyki i oprawiano księgi; dzieci z Wojnowa i pobliskich wsi uczono czytać i wpajano im podstawy religii. Zgromadzono pokaźny księgozbiór (szerzej, cz. II wstępu). Monaster był miejscem narad i polemicznych dyskusji starowierców z różnych krajów. W 1858 r. przebywało w nim ok. 40 mężczyzn, a w klasztorze żeńskim w Pupach (Spychowie, 15 km od Wojnowa) powstałym z inicjatywy Pawła – 20 kobiet. W literaturze znajdujemy informacje także o innych klasztorach, m.in. w Onufryjewie, zaznaczonym na mapie powiatu piskiego z 1877 r., oraz pustelniach („skitach”).

Nastawnik Grzegorz Nowikow z wiernymi po pogrzebie siostry Leny przed molenną klasztorną w Wojnowie (2005).
Fot. Z. Jaroszewicz-Pierśławcew

Prasa introligatorska z XIX w. Klasztor starowierców w Wojnowie. Fot. J. Orzechowska

Nastawnik z żeńskiego klasztoru
w Wojnowie (koniec XIX w.).
Zbiory Muzeum Warmii i Mazur
w Olsztynie

Z inicjatywy przeora Pawła w 1860 r. w Pisz (niem. Johannisburg, pol. Jańsbork) rozpoczęto druk książek cyrylicznym alfabetem w drukarni Antoniego Alojzego Gąsiorowskiego, nazwisko którego zniknęło z kolofonu w 1863 r.. Pozostało nazwisko jego współpracownika – Konstantyna Gołubowa (1842–1889) – wychowanka klasztoru, który usamodzielniał się finansowo i wykształcił w sztuce drukarskiej. Jako wydawca, drukarz, korektor i publicysta, kierował do 1867 r. „Drukarnią Słowiańską” (Słowiańska Tipografija). Wydano w niej 19 książek i broszur (niektóre w nakładach 5 tys.) oraz 5 numerów gazety „Istina”, przekształconej w czasopismo filozoficzno-społeczne (4 numery). Wydawnictwa miały charakter religijny, dydaktyczny i polemiczny. Odzwierciedlały sprzeczności narosłe w łonie wspólnoty, głównie problem zawierania małżeństw przy braku duchowieństwa i w stosunku do oficjalnego Kościoła. Przeor Paweł i jego zwolennicy radykalnie zmienili poglądy i przyjęli, że związek małżeński zawarty bez kapłana winien być traktowany jako sakrament.

Ewolucja poglądów przeora pod wpływem literatury, obserwacji okolicznej ludności ewangelickiej i kontaktów zagranicznych ze starowiercami – popowcami doprowadziła ostatecznie do wyjazdu z Wojnowa w 1867 r. i przyjęcia jednowierstwa („jedinowierstwo” – rodzaj unii części starowierców z oficjalną Cerkwią od 1800 r.). Również wśród mieszkańców Wojnowa i kolonii doszło do rozłamu. Akcja oficjalnej Cerkwi prowadzona od 1867 r. w celu pozyskania starowierców przyniosła częściowy skutek i w 1885 r. utworzono w Wojnowie parafię jednowierczą, która z czasem stała się prawosławną. Po upadku klasztoru męskiego powstał pod koniec XIX w. żeński, zarządzany początkowo przez Anastazję Sokołową (zm. 1904), przeoryszkę spalonego klasztoru na Majdanie. Wspomagana mate-

Mniszki z nastawnikiem przed molenną klasztorną w Wojnowie (pocz. XX w.).
Zbiory Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie

rialnie i duchowo przez starowierców z Rosji, utrzymała mienie klasztorne w dobrym stanie i przekazała go ok. 1905 r. przybyłej z Czystopola Oldze – Helenie Dikopolskiej (1862–1943) o zakonnym imieniu Jewpraksija (Apraksija). Za jej czasów monaster rozwijał się bardzo prężnie, przestrzegając surowo zasad wspólnoty fiedosiejewców. W 1914 r. mieszkało w nim 65 osób: mniszek, posłusznic, starców i sierot. Działania wojenne w 1914 r. przyczyniły się do ruiny materialnej, osłabienia fizycznego i psychicznego mniszek wywiezionych do Cynt (Zinten) pod Królewcem. W 1937 r. Dikopolska przepisała mienie klasztorne częściowo na Antoninę Kondratjewę (1890–1972), częściowo na wychowywaną w klasztorze kalekę Helenę Lidię Polentz. Klasztor traktowany był jako własność prywatna i, zgodnie z prawem pruskim, reprezentowała go przełożona – jedna z głównych właścicielek. W 1968 r. klasztor zamieszkiwały już tylko 2 mniszki i 4 posłusznice. Przed śmiercią Antonina przekazała funkcję przełożonej Praskowii Wawiłowej, której śmierć 15 stycznia 1978 r. stała się końcem klasztoru. Pozostały w nim „bielice” Fima (Afimia Kuschnierz, ur. 1916) i Lena (Helena Stopka, ur. 1912). Współwłaścicielem i opiekunem został nie-starowierca – Leon Podejko-Ludwikowski (1920–2002). Za czasów jego następcy – syna Krzysztofa – zmarły siostry Lena (31.03.2005) i Fima (8.04.2006). Klasztor został przekształcony w muzeum prywatne i zarządza nim wnuk L. Ludwikowskiego – Tomasz. Część mienia klasztornego (ikony, krzyże, szaty zakonne, księgi) znalazło się w Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie. Niektóre rękopisy i druki trafiły do Biblioteki Narodowej, część księgozbioru uległa rozproszeniu.

Bibliografia:

Toeppen M., *Geschichte Masurens*, Danzig 1870; Tetzner F., *Die Slawen in Deutschland*, Braunschweig 1902; Jakubowski W., *Z historii kolonii staroobrzędowców rosyjskich na Mazurach*, *Slavia Orientalis* 1961, t. 10; Sukertowa-Biedrawina E., *Filiponi na ziemi mazurskiej*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 1961, nr 1; Iwaniec E., *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII-XX w.*, Warszawa 1977; Krause R.W., *160 Jahre Philipponen im Kreis Sensburg*, *Sensburger Heimatbrief* 1990, nr 35; Iwaniec E., *Pamiętnik Antoniny Kondratjewej (1914–1916). Przyczynek do dziejów żeńskiego klasztoru staroobrzędowego w Wojnowie na Mazurach*, *Zeszyty Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego* 1982, R. 25, nr 2–4 (98–100), s. [235]–262, fot. 8 i 10; Jaroszewicz-Pieresławcew Z., *Starowiercy w Polsce i ich księgi*, Olsztyn 1995; Zielińska A., *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*, Warszawa 1996; Wank O., *Die Ansiedlung der Philipponen, ein Zeugnis der religiösen Toleranz in Preußen. Mit Listen der alten russischen und der neuen Familiennamen*, *Altpreußische Geschlechterkunde* 1998, Bd. 28 46. Jahrgang; Grek-Pabisowa I., *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*, Warszawa 1999; Kobrzeniecka-Sikorska G., *Mosiężne ołtarzyki, ikony i krzyże staroobrzędowców w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur*, „Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur” 1999, z. 3; Zielińska A., *Staroobrzędowcy w Hamburgu. Studium złożonej tożsamości*, *Etnografia Polska*, 1999, t.43, z. 1–2; „Staroobrzędowcy w Polsce”. *Materiały z sesji zorganizowanej przez Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, w dniach 24–25 kwietnia 1997 roku*, *Zeszyty Muzeum Warmii i Mazur*, 2000, nr 4: *Staroobrzędowcy w Polsce*; Барановский В., Поташенко Г., *Староверие Балтии и Польши. Краткий исторический и биографический словарь*, Vilnius 2005; Iwaniec E., *Droga Konstantyna Gołubowa od starowierstwa do prawosławia*, Białystok 2001; Orzechowska J., *Войновский синодик*, Olsztyn 2012.

Część II

Jednym z ważniejszych aspektów kultury starowierców, odróżniającym ją od kultury okolicznej ludności innych wyznań, była szczególna dbałość o religijny i duchowy rozwój jej członków, od lat najmłodszych do późnej starości. Doskonałym narzędziem, które temu służyło, były księgi. Pisane i drukowane alfabetem cyrylicy, któremu starowiercy pozostali wierni do dziś, znajdowały się w każdym domu i otaczane były wielką czcią. Ustawiane były na specjalnych półkach lub stolikach pod ikonami. Współcześnie są zazwyczaj przechowywane w specjalnych szafkach, razem z innymi przedmiotami kultu, odwrócone zamknięciem („zastiożkami”) do ściany. Każda rodzina starała się, aby w jej domu znajdował się co najmniej Psalterz i Czasosłów, umożliwiające modlenie się w domu, oraz elementarz (azbuka).

W XIX w. wielu starowierców na Mazurach posiadało bogate zbiory ksiąg rękopiśmiennych i drukowanych. O Iwanie Szlachcicu ze wsi Piaski, nastawnikach z Wojnowa i Ładnego Pola, Wasylu Samulowie z Wojnowa pisali m.in. profesor z Lipska Franz Tetzner, czy duchowny jednowierców Joan Dobrowskij, wysłany w celach misyjnych do Prus.

Mazurski działacz, nauczyciel i kantor Marcin Gerss nauczył się języka cerkiewnosłowiańskiego i zapoznał z treścią 21 ksiąg najchętniej czytanych w Wojnowie i wsiach sąsiednich. Znajomość pisma i zasad religii oraz odczytanie w księgach religijnych, czy też parareligijnych były czynnikami nobilitującymi. Biegli w piśmie starcy (tzw. starik, kniżnik) cieszyli się największym szacunkiem wśród współwyznawców. Starcy oraz inni przedstawiciele wspólnoty, znający bardzo dobrze język cerkiewnosłowiański i znakowy zapis tekstów do śpiewania (tzw. znamiennoje pienie lub kriukowoje), były aktywnymi uczestnikami nabożeństw, odczytując lub śpiewając poszczególne ustępy z ksiąg liturgicznych i religijnych. W 1897 r., według F. Tetznera, w Wojnowskiej molennie księgi czytało sześciu „kniżników” [il.]. Starowiercy utrzymywali własnych nauczycieli, którzy uczyli dzieci czytać i pisać w języku cerkiewnosłowiańskim oraz prowadzili lekcje religii. Obowiązek edukacji był często przejmowany przez dziadków i babcie. Stałą niedzielną i świąteczną praktyką było czytanie stosownych fragmentów z ksiąg w domach, wspólne z zaproszonymi osobami spoza rodziny. Lektura liturgicznych i cerkiewnych ksiąg oraz słuchanie komentarzy nastawników podczas nabożeństw w świątyniach zostało uznane przez językoznawców za ważny czynnik sprzyjający zachowaniu w gwarach archaizmów pochodzenia cerkiewnosłowiańskiego. Stosowanie się do pouczeń z ksiąg sprawiło, że postawa moralna starowierców, a także ich język, sposób wypowiedzania się, wyraźnie odróżniało ich na tle innych współmieszkańców wsi. Znani byli z kultury języka, unikania wyrazów nieprzyzwoitych i wulgarnych i zastępowania ich eufemizmami. Starowiercy do dnia dzisiejszego

*Nastawnik czytający księgę w molennie wojnowskiej (1930).
Zbiory Biblioteki OBN im. W. Kętrzyńskiego*

nie używają wyrazów obelżywych i obscenicznych, a także przekleństw. Za ciężki grzech uważa się przywoływanie diabła i jego różnych określeń (jak bies, djawoł, satana, czort i In). Język starowierów nasycony jest hipokorystykami (Grek-Pabisowa, Maryniakowa).

Wspólną własnością wszystkich mieszkańców wsi były księgi zgromadzone w świątyniach. Domy modlitw zaczęto budować na Mazurach w Prusach Wschodnich dopiero w 1837 r. (wieś Schönfeld – Ładne Pole, molenna czynna do 1915 r., rozebrana w 1935 r.), wcześniej modlono się w wybranych, odpowiednio przystosowanych do tego celu, domach. Od 1840 r. funkcjonowała w Wojnowie molenna wiejska, a od 1847 – klasztorna. Zgromadzone w nich księgi były głównie darem wiernych, spadkiem po nieczynnych molennach, kupowane były także ze składek członków gminy wyznaniowej.

Zapoznanie się z księgami, dokonanie ich opisu i studia nad treścią uniemożliwiał hermetyczny charakter społeczności starowierców, będący skutkiem też doktrynalnych i tragicznej historii konfesji. Marcin Gerss opisywał księgi, w których karty były przewracane przez starowierca, gdyż sam, jako innowierca, nie miał prawa wziąć ich do rąk, i mógł odczytywać je tylko patrząc na ich treść. Jedną z mniszek z klasztoru wojnowskiego pokazała Emilii Sukertowej-Biedrawinie tylko dwie księgi rękopiśmienne oprawione w pergamin, natomiast o starych drukach, liczących ponad trzysta lat, tylko wspomniała. Profesorowi Wiktorowi Jakubowskiemu podczas wizyty w żeńskim klasztorze w Wojnowie w 1959 r. udało się pobieżnie zapoznać i opisać w artykule „[...] dwa rękopisy, jak się zdaje z XVIII w.: *Margarit* i wspaniały *Irmologion* z pięknymi różnobarwnymi ornamentami i inicjałami w tzw. pomorskim stylu. Ze starych druków pokazano mi: *Oktoich (Oktaj)* 1631 r., 2) *Oktaj* 1618 r., 3) *Mineję*, sierpień, 1646 r., 4) *Ewangelię* 1629 r., 5) *Prolog*, czerwiec–sierpień, bez

*Siostra Fima czytająca Psalterz
w molennie klasztornej
w Wojnowie (1983).*

Fot. Z. Jaroszewicz-Pieresałwcew

Ewangelia ołtarzowa (Ewangelie naprestolnoje) w molennie klasztornej w Wojnowie (1980).
Fot. L. Ludwikowski

końcowych stron, 6) *Mineję święteczną* bez końcowych stron, 7) *Mineję ogólną* 1637 r., 8) *Potrebnik* 1651 r. Poza tym w klasztorze znajduje się znaczna liczba ksiąg liturgicznych wydanych w Poczajowie w XVIII wieku oraz moskiewskich wydań XIX i XX wieku (m.in. *Istorija pomorskich otwietow*). Jest też trochę książek wydanych w Pieszce pod firmą Słowiańska typografija. Joganisburg, m.in. parę numerów pisma „Istina” [Jakubowski, 98]. Zweryfikować, które z wyżej wymienionych ksiąg zachowały się i jakie jeszcze znajdowały się w zbiorach klasztornych, udało się Zoi Jaroszewicz-Pieresławcew, w trakcie badań prowadzonych od 1981 r. Opisała ona dwadzieścia ksiąg drukowanych i dwa rękopisy, które nabyła Biblioteka Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie oraz pięć rękopisów i kilka kupionych przez Bibliotekę Narodową od ówczesnego opiekuna klasztoru nie-starobrzezdowca – Leona Ludwikowskiego. Stan zbiorów klasztornych wynosił: 12 rękopisów, 36 starych druków i 29 nowych w języku cerkiewnosłowiańskim, 4 książki w języku rosyjskim, 4 kalendarze i kilka numerów czasopism (Jaroszewicz-Pieresławcew, 1995). Już po śmierci sióstr Fimy i Leny, wnuk Leona Ludwikowskiego – Tomasz udostępnił badaczce w listopadzie 2002 r. kolejne rękopisy i druki, które zostały opracowane i wprowadzone do obiegu naukowego (Jaroszewicz-Pieresławcew, 2007). Osiem rękopisów zakupionych przez Bibliotekę Narodową od Leona Ludwikowskiego i jego syna –

Krzysztofa opracował Andrzej Kaszlej z Działu Rękopisów. Z. Jaroszewicz-Pieresławcew opisała także księgi z molenny w Wojnowie (4 rękopisy, 5 starych druków i 11 nowych) i prywatne u dziesięciu rodzin starowierców należących do wojnowskiej gminy wyznaniowej.

W 2006 r. pracownicy Instytutu Słowiańszczyzny Wschodniej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie – dr Helena Pocięcina i dr Joanna Orzechowska, wraz z grupą studentów – członków koła naukowego, uporządkowali i wstępnie opisali księgi znajdujące się w klasztorze. Jedną z ksiąg, *Synodyk*, stała się obiektem badań rozprawy habilitacyjnej Joanny Orzechowskiej opublikowanej w 2012 r. W załączniku nr 4 pracy wymieniła zachowane w klasztorze księgi drukowane, część z nich do tej pory nieopisana.

Dotychczasowe badania nad społecznością starowierców pozwalają na wysnucie kilku spostrzeżeń, dotyczących ich życia kulturalnego, religijnego i społecznego. Ogromną rolę w ich życiu pełniła książka. Była ona instrumentem i jednocześnie przedmiotem

kultu, narzędziem polemiki z oficjalnym Kościołem prawosławnym i polemiki wewnętrznej – między poszczególnymi wspólnotami i odłamami oraz innowiercami. Była także źródłem przeżyć duchowych i estetycznych. Pozwoliła zachować wiarę i kulturę staroruską, mimo wielu przeciwności losu.

Bibliografia:

Добровольский И., *Миссионерский отчет о поездке к раскольникам королевства прусского*, Холмско-Варшавский Епархиальный Вестник, 1886, R. 10, nr 1, s. 8; Tetzner F., *Die Philipponen in Ostpreussen*, Globus, 1899, Bd. 76, nr 12, s. 186–187; Gerss M., *Die Glaubenslehren der Philipponen zur Zeit ihrer Einwanderung in Ostpreussen*, Mitteilungen der Literarischen Gesellschaft Massovia, 1910, Bd. 15, s. 10–11; Jakubowski W., *Z historii kolonij rosyjskich na Mazurach*, Slavia Orientalis, t. 10, nr 1, s. 81–103; Sukertowa-Biedrawina E., *Filiponi na ziemi Mazurskiej*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1961, nr 1, s. 39–67; Grek-Pabisowa I., Maryniakowa I., *Rzeczowniki zdrobniałe w gwarze starowierców ośrodka mazurskiego*, Slavia Orientalis, 1968, t. 17, z. 3, s. 305–309; E. Iwaniec, *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII–XX w.*, Warszawa 1977; Jaroszewicz Z., *Księgozbiór klasztoru staroobrzędowców w Wojnowie*, Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi, z. 9: Fragmenty i rekonstrukcje, Warszawa 1986, s. 158–180; Jaroszewicz Z., *Księgi staroobrzędowców w klasztorze w Wojnowie w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie*, Rocznik Olsztyński, 1989, t. 16, s. 229–254; Kaszlej A., *Rękopisy cyrylicy w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie*, [w:] *Prace badawcze i bibliograficzne nad zbiorami rzadkich księzek i dokumentów. Materiały z seminarium polsko-radzieckiego, Warszawa 8–10 października 1985*, Warszawa 1991; Jaroszewicz Z., *Księgozbiory prywatne starowierców w Polsce*, Z badań nad polskimi księgozbiorami historycznymi, z. 12: Z różnych epok, Warszawa 1992, s. 95–121; Kaszlej A., *Wpływ cerkiewnosłowiańskiej książki drukowanej na rękopiśmienną (na podstawie zbiorów Biblioteki Narodowej)*, [w:] *Rękopis a druk. Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej. Materiały z sesji Kraków 7–10 1991*, red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993, s. 167–179; Jaroszewicz-Pieresałcew Z., *Starowiercy w Polsce i ich księgi*, Olsztyn 1995; Cierniak U., *Literacki wymiar kultury religijnej staroobrzędowców*, Częstochowa 1997; Jaroszewicz-Pieresałcew, *Spuścizna po klasztorze staroobrzędowym w Wojnowie*, Acta Baltico-Slavica. Tom dedykowany Pani Profesor Irydzie Grek-Pabisowej, t. 31, 2007, s. 109–122; Orzechowska J., *Войновский синодик. Лингвокультурологическое описание*, Olsztyn, 2012

Część III

Katalog jest efektem pracy zespołu w składzie: dr hab. Zoja Jaroszewicz-Piersławcew, prof. UWM (Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych), dr hab. Joanna Orzechowska, dr hab. Helena Pocietchina, prof. UWM, prof. dr hab. Alla Kamalova (Instytut Słowiańszczyzny Wschodniej). Podjęte prace przeprowadzono w latach 2012–2013 w ramach projektu „Slavica a bizantyjskie dziedzictwo. Multimedialny katalog zabytków piśmiennictwa staroobrzędowców zamieszkałych w Polsce jako narzędzie odtwarzania fenomenów ginących kultur sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji nr DEC – 2011/01/B/HS2/03201.

Badaniami objęto spuściznę piśmienniczą starowierców z ośrodka mazurskiego, zachowaną w żeńskim klasztorze staroobrzędowców w Wojnowie (od 2006 r. – muzeum prywatne), w Bibliotece Narodowej w Warszawie, Bibliotece Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Muzeum Ziemi Piskiej w Piszcu, Muzeum Okręgowym w Suwałkach, Bibliotece Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, Bibliotece Laboratorium Archeograficznego Uralskiego Federalnego Uniwersytetu im. Pierwszego Prezydenta Borysa Jelcyna w Jekaterynburgu, w domach czterech rodzin należących do wojnowskiej gminy staroobrzędowej oraz dwóch rodzin mieszkających od lat 80. XX w. w Niemczech. W *Katalogu* zarejestrowano tylko te rękopisy i druki, które udało się w całości zdigitalizować do końca listopada roku 2013. Pozostałe będą stopniowo wprowadzane do Biblioteki Cyfrowej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie przez pracowników Oddziału Zbiorów Specjalnych tejże Biblioteki. Obecnie *Katalog* zawiera opisy 25 rękopisów, 28 starych i 51 nowych druków cyrylickich.

Celem, jaki postawiły sobie autorki przygotowujące *Katalog*, było udostępnienie podstawowej informacji o istnieniu, stanie zachowania i zawartości rękopisów i druków starowierców, przede wszystkim zaś zaprezentowanie samych zabytków w formie zdigitalizowanej, umożliwiającej wykorzystanie poszczególnych tekstów do pracy badawczej, translatorskiej, popularnonaukowej filologów, historyków, historyków Kościoła, kulturologów, bibliologów. Historycy sztuki otrzymają zgromadzony w jednym miejscu materiał zdobniczy, który pozwoli im na ustalenie źródła wzorów i motywów zdobienia, wzajemnych wpływów książki rękopiśmiennej na drukowaną i rozstrzygnięcie innych problemów z zakresu artystycznego zdobienia książek. Cenny materiał znajdą tegumentolodzy, ponieważ oprawy książek cyrylickich wciąż czekają jeszcze na wnikliwe i rzetelne opracowanie. Autorki *Katalogu* mają nadzieję, że wspomocze on także pracę bibliotekarzy, opracowujących cyryliciki zachowane w polskich zbiorach. Są one słabo opracowane, m.in. ze względu na zły stan zachowania, brak kart z kolofonami, zafałszowane lub utajnione dane wydawnicze.

Opisy rękopisów i druków wprowadzono do schematu Dublin Core i zamieszczono w Bibliotece Cyfrowej Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, stosując normę PN-ISO 9/ Transliteracja znaków cyrylickich na znaki łacińskie. Mają one formę bardziej opisową niż bibliograficzną. Zawierają podstawowe dane o zdigitalizowanym egzemplarzu, dlatego dzieła tworzące klocki introligatorskie nie zostały skatalogowane oddzielnie; informacje o nich zamieszczono po opisie pierwszego dzieła. Na strukturę opisu składają się strefy: hasło (autor lub tytuł), adres wydawniczy (miejsce wydania, drukarz, wydawca, rok wydania według ery bizantyjskiej od stworzenia świata a w nawiasie kwadratowym odpowiednik według ery dionizyjskiej, od narodzenia Chrystusa], format (wymiary), objętość (liczbę kart lub stron; rozpisano foliację, gdy w druku występowały błędy). Zamieszczono opis oprawy zawierający: określenie materiału, z jakiego zostały wykonane, tłoczenia, czas wykonania, stan zachowania. Proweniencje zostały podane w transliteracji, a ingerencja opracowujących ograniczyła się do poprawienia małych liter na duże przy imionach i nazwiskach oraz miejscowościach. Zaznaczono umiejscowienie zapisków i znaków własnościowych w rękopisach i drukach. Obecni właściciele ksiąg – starowiercy prosili o anonimowość i dlatego ograniczono się do zapisu „zbiory prywatne”. W przypadku rękopisów i druków ze zbiorów klasztoru starowierców w Wojnowie nie zawsze udało się ustalić, czy księga pochodziła z męskiego klasztoru, czy żeńskiego, zamieszczono ogólną informację „Klasztor staroobrzędowców w Wojnowie”. Przy egzemplarzach z bibliotek i muzeów podano istniejące sygnatury lub numery akcesji.

W cytacie bibliograficznej nazwiska autorów katalogów i opracowań podano w transliteracji zgodnie z normą wymienioną wyżej. Jeśli była cytowana więcej niż jedna pozycja danego autora, dodawano rok wydania. W nawiasie kwadratowym dodawano przy bibliografii uwagi, jeśli występowały różnice z naszym opisem (najczęściej wynikające z błędnej foliacji cyrylicą).

Podstawowy zespół proweniencyjny *Katalogu* stanowią rękopisy i druki z księgozbioru klasztoru staroobrzędowców w Wojnowie. Pierwszy, męski klasztor pod wezwaniem Zbawiciela i Św. Trójcy (Spas-Troickij monstyr), został zaopatrzony w księgi przywiezione z Moskwy ze słynnego ośrodka starowierców bezpopowców – fiedosiejewców zwanego Cmentarzem Przemienienia Pańskiego (Prieobrażenskoe kładbiszczje). Na początku 1848 r. wysłano na Mazury mnicha Antoniusza (Antonija) z trzema wozami pełnymi ksiąg i ikon. Wraz z nim przybył Piotr Iwanowicz Ledniew (1821–1895), zwany Pawłem Pruskim, który przez piętnaście lat (1852–1867) sprawował funkcję przełożonego (ihumena). Przeor dbał o bibliotekę, przeznaczając każdego roku pewną sumę pieniędzy na zakup ksiąg. Prawosławni duchowni określali ją jako „dość znaczącą bibliotekę” (dowolno znaczielnaja biblioteka). Poza księgami niezbędnymi do odprawiania nabożeństw, przeor dbał o zakup publikacji o charakterze dogmatyczno-moralizatorskim. Czytano je wspólnie lub pojedynczo w celach. Lektury stanowiły punkt wyjścia do narad i dyskusji polemicznych również z udziałem starowierców przybywających do Wojnowa z różnych stron świata. Pozbawieni hierarchii duchownej, bezpopowcy podzielili się na wiele wspólnot mających nieco odmienne poglądy na niektóre zasady wiary. Powstająca literatura polemiczna była szybko rozpowszechniana i komentowana. Rezultatem przemyśleń przeora i jego uczniów były m. in. teksty książek, broszur i czasopism wydawanych w Piszku. W klasztorze zgromadzono także literaturę niezbędną do nauczania języka cerkiewno-słowiańskiego i zasad religii. Niejasne są losy zbiorów klasztornych po odejściu przeora Pawła. Wiadomo, że zostawił nawet własne księgi, które otrzymał od swojego ojca. Mniisi wyjeżdżając w ślad za Pawłem do Rosji lub na Mołdawię również zabierali je ze sobą, o czym świadczą zapiski proweniencyjne na egzemplarzach przechowywanych obecnie w bibliotekach w Rosji. W trakcie badań terenowych uczestniczkom projektu udało się

odnaleźć teksty napisane przez przeora i księgi z jego dedykacjami. Zdigitalizowany rękopis pt. *Pomorskie otwity* (koniec XVIII – pocz. XIX w.) należał do nastawnika Aleksego Michiejewa, który przybył do Wojnowa razem z Pawłem.

Na obecnym etapie badań nie da się ustalić, ile ksiąg z klasztoru męskiego przejęły mniszki, które zamieszkały w nim ok. 1895 r.. Część ksiąg przywozła z Moskwy i z innych miast przełożona Jewpraksija (Helena Dikopolska), a w 1909 r. emisariuszki wysłane do Rosji po pomoc. Zachowane w księgach zapisy darczyńców świadczą o współpracy klasztoru w zakresie kompletowania księgozbioru ze starowiercami z Czystopola, Moskwy, Rygi i Wilna. Są w nich m.in. nazwiska milionerki i filantropki, krajanki przełożonej klasztoru wojnowskiego, Jekatieriny Wasilewny Czelyszewoj (1901 r), Wasilija Timofiejewicza Timofiejewa (znanego pod przydomkiem Moskowskij) – nastawnika parafii Przemienienia Pańskiego w Moskwie i zwierzchnika wszystkich monasterów znajdujący się w obrębie Cmentarza Przemienienia Pańskiego, członków Koła Obrońców Starej Wiary z Rygi na czele ze znanym działaczem religijnym, historykiem Iwanem Zawołoko (1897–1984). Przełożone Jewpraksija i Antonina darowały mniszkom swoje rękopisy oraz księgi drukowane. Mają one również dużą wartość historyczno-poznawczą, pozwalają ustalić skład osobowy zgromadzenia, problemy dnia codziennego a także próbki ich twórczości literackiej. Na kartach ksiąg znajduje się dużo śladów ich nieobojętnego i emocjonalnego stosunku do treści: uzupełnienia, korekty, wykrzykniki, przekreślenia, podkreślenia – digitalizacja umożliwia ich opis i interpretację.

Starowiercy najbardziej cenili teksty rękopiśmienne, kunsztownie kopiowali (ustaw, półustaw i więź), oprawiali i dbali o nie. Z ośmiu rękopisów sprzedanych przez Ludwika i Krzysztofa Ludwikowskich do Biblioteki Narodowej, tylko dwa znalazły się w *Katalogu (Synodyk i zbiorok wierszy duchownych)* i jeden z sześciu rękopisów z prywatnych zbiorów mazurskich starowierców, z Biblioteki Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie *Odpowiedzi pomorskie* i zbiornik – kompilacja tekstów teologicznych i moralizatorskich. Pozostałe (zeskanowane i sfotografowane) znajdują się w murach klasztoru wojnowskiego.

Wydania sprzed reformy Nikona to moskiewskie wydania znakomitych typografów Andronika Timofijewa Niewieży, Anisjma Michałowa Radiszewskiego i drukarni Pieczatnyj Dwor, która rozpoczęła działalność w 1614 r. Powoływano się na nie w posłowiach, zwłaszcza na wydane w czasie patriarchy Józefa z lat 1647–1652, w późniejszej tradycji wydawania ksiąg dla starowierców. W zbiorach klasztornych i prywatnych reprezentowane są niemal wszystkie drukarnie tłoczące księgi dla starowierców od XVIII w. do połowy XX w. Historię tłoczenia ksiąg dla starowierców dzieli się na kilka etapów: I – lata 1701–1821, II – od roku 1822 do końca lat 50. XIX w. (drukami zajmowali się tylko popowcy), III – początek l. 60. XIX w. – 1905, IV etap – 1906–1918. W pierwszym okresie, wobec niemożliwości legalnego drukowania ksiąg w Rosji, kupcy starowiercy ze Starodubia i Kaługi zlecali ich wydanie oficynom działającym na terytorium Rzeczypospolitej: drukarni bractwa prawosławnego w Mohylewie (1701–1705), unickich oo. bazylianów w Supraślu (1772–1781 – wydawcą był kupiec i drukarz Michaił Sołowjow; 1785–pocz. l. 90. XVIII w.), Wilnie (1767–1768, 1776 – l. 20. XIX w.) i Poczajowie (1782–1795, do 1785 r. księgi zamawiał kupiec starodubski – W. Żeleznikow), Antoniego Tyzenhauza w Grodnie (1781–1791, umowa z kupcem starodubskim – Hubarewem) i Piotra Dufoura w Warszawie (1785–1788, 1798 (?) – inicjator – M. Sołowjow). Nabywali je starowiercy z Rzeczypospolitej i Prus, chociaż większość z nich zaspakajała potrzeby starowierców Rosji. W *Katalogu* znalazły się druki z Supraśla, Wilna, Poczajowa i Grodna. Z trzech ksiąg, jakie udało się wydać u Michała Strelbickiego w Jassach na Mołdawii, w klasztorze znalazł się *Apostoł* z 1791 r. Tylko dwa lata od roku 1785 do 1787, legalnie, na podstawie zarządzenia carycy Katarzyny II z 15 I 1783 roku mogli działać kupcy Dymitr Rukawisznikow i Jakow

Żeleznikow oraz Fiodor Kartaszow w Klincach w guberni czernihowskiej. Mimo rewizji i zakazów Pawła I z 1797 roku, Kartaszow, a następnie jego syn Akim drukował tajnie do początku XIX w., posługując się fałszywymi adresami wydawniczymi, m. in. Wilnem, Poczajowem, stąd trudności z identyfikacją niektórych druków ze zbiorów klasztornych i prywatnych, w kolofonach których zaznaczono „V Typografii poczajowskiej”. Od lat 20. XIX w. do 1918 r. legalnie przedrukowywała księgi wydane do reformy patriarchy Niko- na w 1654 r. dla starowierców typografia jednowierców pod nadzorem Świętego Synodu i chociaż nie w pełni satysfakcjonowały wyznawców starej wiary prawosławnej to były licznie reprezentowane w zbiorach mazurskich starowierców. Z Drukarni Słowiańskiej w Johannsburgu (Piszu) w *Katalogu* znalazło się osiem tytułów wydawnictw zwartych, jeden numer gazety „Istina” i trzy czasopisma o tym samym tytule.

Koordynatorem działalności wydawniczej starowierców – fiedosiejwców w 1907 r. był tzw. Cmentarz Przemienienia Pańskiego (Priebrażenskoje kładbiszczce bogadelenno- go doma). Wydawano w nim do 1917 r. i doskonale oprawiano we własnej introligatorni księgi do śpiewania (kriukami), bogato ilustrowaną *Apokalipsę* (obecnie w zbiorach Biblioteki Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie) i *Pomorskie otwiety* (były w klasztorze wojnowskim jeszcze w 1992 r.). Wysokim poziomem typograficznym i introligatorskim wyróżniają się w zbiorach mazurskich starowierców księgi z Drukarni Staroobrzędowej w Moskwie (Moskowskaja Staroobrzędowska knigopieczatnia. W zbiorach klasztor- nych i prywatnych znalazły się pierwodruki z małych warsztatów zorganizowanych przez mieszczan i chłopów w głębi Rosji i na Syberii, w Uralsku, Starej Tuszce, Saratowie i Ka- zaniu oraz innych dobrze zamaskowanych przed władzą świecką i duchowną. Mogły one pracować oficjalnie po manifeście o tolerancji w 1905 r., ale już w 1918 r. zaczęto je zamy- kać. Ich historia i produkcja wydawnicza nie jest jeszcze do końca znana. Wędrownka za- sobu typograficznego z warsztatu do warsztatu, zwłaszcza materiału zdobniczego, utrud- nia pracę badaczom. Dlatego w *Katalogu* w opisach kilku pozycji są znaki zapytania przy miejscu i wydawcy i roku wydania. W ostatniej ćwierci XIX w. szeroko upowszechniły się wydania hektograficzne (*Ustaw*) w klasztorze wojnowskim i z użyciem formy szklanej – w *Katalogu* ze zbiorów prywatnych *Uczebnyj czasosłow*, wydany w 1927 r. nakładem Naczelnej Rady Staroobrzędowców w Polsce z siedzibą w Wilnie.

Współcześnie starowiercy z Mazur, podobnie jak i ich współwyznawcy z ośrodka suwalsko-sejneńskiego i augustowskiego wolą posługiwać się nowymi wydaniem ksiąg, religijnych i kalendarzami wydawanymi w Łotwie i Litwie oraz Rosji.

Pod względem treści, w *Katalogu* przeważają księgi liturgiczne i cerkiewne. Służba boża jest związana z trzema cyklami: tygodniowym, dobowym i rocznym, który dzieli się na cykl świąt stałych związanych z rokiem słonecznym i świąt ruchomych związanych z rokiem księżycowym. Księgi doby liturgicznej, zaczynające się wieczorem, to: *Ustaw* (*Typikon*) i *Czasosłow*. Księgi tygodnia liturgicznego to: *Oktoich* (*Oktaj*). Księgi związane z rokiem liturgicznym wyznaczonym ruchem księżyca (głównie św. Pascha): *Triod postna* i *Triod kwietna* a księgi dla roku liturgicznego świąt stałych – *Mineje*. Księga, która porządkuje wykorzystywanie kilku ksiąg równocześnie zawierających teksty na święta ru- chome i nieruchome, nazywa się *Ustaw*. Dwie samodzielne księgi to *Służebnik* i *Trebnik*. Księgi przeznaczone do modlitwy chrześcijan w celach i w domach: *Prawilnik*, *Akafistnik*, *Kanonnik*, *Miesiacosłow* (*Światcy*), *Molitwosłow* i inne.. Księgi do śpiewania: *Irmołoj* (*Ir- mosy*), *Oktaj notnyj* (*nutowy*), *Obichod*, *Triody nutowe*, (*Stichirar postnyj i cwietnyj* czy- li *święteczny*), *Prazdniki*. Księgi Pisma świętego (biblijne): *Ewangelia*, *Apostoł*, *Psalterz*. *Parimijnik* (*Parimiejnik*) i *Apokalipsis*. Wszystkie one były używane w klasztorze i mo- lennie wojnowskiej i zachowały się w postaci rękopiśmiennej lub drukowanej (niektóre w kilku egzemplarzach). W zbiorach klasztoru znalazł się także przekład bizantyńskiego

Molenna i budynek gospodarczy klasztoru staroobrzędowców w Wojnowie (2013).
Fot. J. Orzechowska

Nomokanonu – zbioru prawodawstwa kościelnego i odpowiednich przepisów prawa cywilnego dotyczącego Kościoła, uzupełnionego postanowieniami rosyjskich soborów do patriarchy Józefa, zwany *Kormczaja*. Bogato w zbiorach monasteru, zarówno męskiego jak i żeńskiego, była reprezentowana literatura bizantyńska (najstarszy rękopis z ok. 1633 zawiera zbiór homilii Jana Złotoustego tzw. *Margarit*) i staroruska. Zachowało się kilka ciekawych zbiorów (sbornik) zawierających utwory autorskie i anonimowe o charakterze hagiograficznym i pouczającym a także potwierdzające staroobrzędowe teorie na temat starej i nowej -”nikoniańskiej” wiary. Zbiory wierszy duchownych (stichi duchownyje) zapisane w zeszytach wojnowskich mniszek były na tyle interesujące, że niektóre z nich Iwan Zawołoko z Rygi wydał drukiem w 1933 r.. Część spuścizny piśmienniczej starowierców z Mazur odnaleziona przez Iwana Zawołoko i członków ekspedycji naukowców z Leningradu w latach 70. XX w. znajduje się w bibliotekach Petersburga („Puszkinskij Dom” i Biblioteka Rosyjskiej Akademii Nauk). W murach klasztornych musiało być dużo elementarzy (*Azbuki*), skoro do dziś zachowało się kilka pełnych i wiele luźnych kart z różnych okresów i drukarni. W rozmowach z członkami zespołu badawczego, kobiety z Wojnowa i te, które wyjechały do Niemiec, wspominają naukę w klasztornych murach.

Zdigitalizowane i przygotowywane do opracowania cyfrowego piśmiennictwo starowierców stanowi część ważnego bizantyńsko-ruskiego komponentu w kulturze Rzeczpospolitej.

Wprowadzenie całego zbioru do obiegu naukowego i popularyzacja były możliwe dzięki dobrej woli opiekunów klasztoru staroobrzędowców w Wojnowie, szczególnie Tomasza Ludwikowskiego, właścicieli ksiąg oraz starowierców z Wojnowa, Mrągowa i innych miejscowości na Mazurach a także z Niemiec, dyrekcji Biblioteki Uniwersytetu Mazursko-Warmińskiego w Olsztynie, Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie, Muzeum Ziemi Piskiej w Piszcu, Muzeum Okręgowemu w Suwałkach oraz Laboratorium Archeologicznego Federalnego Uniwersytetu Uralskiego im. Pierwszego Prezydenta Rosji B. N. Jelcyna w Ekaterinburgu. Od strony informatycznej z zespołem współpracowali pracownicy Biblioteki Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie: Anna Leś, Łukasz Paweł Fafiński i Maciej Rynarzewski. Wszystkim Im serdecznie dziękujemy.

Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew

Bibliografia

- Galenčanka Galenčanka G. Ā., *Staradrukavanyâ kíríčnyâ vydanni XVI–XVIII st.*, [w:] *Kniga Belarusi. 1517–1917. Zvodny katalog*, Minsk 1986.
- Iwaniec 1976 Iwaniec E., *Wydawnictwa „Drukarni Słowiańskiej” na Mazurach w latach sześćdziesiątych XIX stulecia*, *Slavia Orientalis* 1976, R. 25, nr 2, s. [229]–237
- Iwaniec 2001 Iwaniec E., *Droga Konstantyna Gołubowa od starowierstwa do prawosławia*, Białystok 2001.
- Jaroszewicz-Pieresławcew 1989 Jaroszewicz-Pieresławcew, *Zbiorek wierszy z żeńskiego klasztoru staroobrzędowego w Wojnowie na Mazurach*, *Slavia Orientalis*, 1989, t. 38, nr 3–4, s. [463]–475.
- Jaroszewicz-Pieresławcew 1995 Jaroszewicz-Pieresławcew Z., *Starowiercy w Polsce i ich księgi*, Olsztyn 1995 (Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie nr 145).
- Jaroszewicz-Pieresławcew 2003 Jaroszewicz-Pieresławcew Z., *Druki cyryliczne z oficyn Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku*, Olsztyn 2003.
- Jaroszewicz-Pieresławcew 2007 Jaroszewicz-Pieresławcew Z., *Spuścizna po klasztorze staroobrzędowym w Wojnowie*, *Acta Baltico-Slavica*. Tom dedykowany Pani Profesor Irydzie Grek-Pabisowej. 2007, t. 31, s. [109]–122.
- Kamalova 2013 Kamalova A., *Ustav obdierżnago hiristiânskago żitelstva*, [w:] *Slovo kak fenomen kul’ tury*, red. A. Kamalova, 2013, t. 6, s. 199–225.
- Kaszlej 1991 Kaszlej A., *Rękopisy cyryliczne w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie*, [w:] *Prace badawcze i bibliograficzne nad zbiorami rzadkich i cennych księzek i dokumentów. Materiały z seminarium polsko-radzieckiego, Warszawa 8–10 października 1985*, Warszawa 1991.
- Labyncew 1978 Labyncew Ū. A., *Kirillovske izdaniâ Suprasl’ skoj tipografii*, Moskva 1978 (V pomoš sostavitelâm Svodnogo kataloga staropečatnyh izdanij kirillovskogo i glagoličeskogo šrifotv: Metodičeskie ukazaniâ. Vyp. 3).
- Leonarczyk-Cubrzyńska 1996 Leonarczyk-Cubrzyńska M., *Katalog druków supraskich*, Warszawa 1996 (Prace Działu Zbiorów Specjalnych Biblioteki Narodowej. Tom 4)

- Lukjanova *Moskovskie kirillovske izdaniâ v sobraniâh RGADA. Katalog. Vyp. 2. 1628–1650. Sost. E. V. Luk'ânova, Moskva 2002.*
- Malinina *Drevnerusskie cerkovnye rukopisi v Nacional'noj biblioteke Varšavy. Katalog. Sost. G. M. Malinina, Moskva 2004.*
- Naumow oraz Kaszlej 2004 *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog. Wyd. 2 zmienione. Oprac. A. Naumow oraz A. Kaszlej przy współpracy E. Naumow i J. Stradomskiego, Kraków 2004.*
- Orzechowska 2012 *Orzechowska J., Vojnovskij sinodik. Lingvokul'turologičeskoe opisanie, Olsztyn 2012.*
- Orzechowska 2013 *Milionerzy i filantropi. Sponsorzy klasztoru w Wojnowie z dedykacji książkowych, referat wygłoszony na międzynarodowej konferencji: „Rosja w dialogu kultur. Literatura. Język. Folklor”, Toruń, 19–20 września 2013 r. Organizator: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Filologii Słowiańskiej [w druku].*
- Potehina 2010 *Potehina E., Nicevič A., Augustâk A., Staroobrádčeskie duhovnye stihy iz rukopisnoj tetradi Eleny Petrovny Dikopol'skoj, [w] Staroobrzędowcy za granicâ. Red. Głuszkowski M., Grzybowski S., Toruń 2010.*
- Počinskaâ I. V. 1994 *Počinskaâ I. V., Staroobrádčeskoe knigopečatanie XVIII- pervoj četverti XIX vekov, Ekaterinburg 1994.*
- Počinskaâ I. V. 2005 *Počinskaâ I. V., Ob izdatel'skom repertuare tipografii L. A. Grebneva v Staroj Tuške, [w:] Ural'skij sbornik. Istorîâ. Kul'tura. Religiâ. Vyp. 6, Ekaterinburg, 2005, s. 137–172.*
- Voznesenskij 1991 *Kirilličeskie izdaniâ staroobrádčeskich tipografii konca XVIII- načala XIX veka. Katalog. Sost. A.V. Voznesenskij, Leningrad 1991.*
- Voznesenskij 1994 *Predvaritel'nyj spisok staroobrádčeskich kirilličeskich izdanij XVIII veka. Sost. A. V. Voznesenskij, Sankt-Peterburg 1994.*
- Voznesenskij, Mangilev, Počinskaâ *Voznesenskij A. V., Mangilev P. I., Počinskaâ I. V., Izdatel'skaâ deâtel'nost' staroobrádcev (1701–1918). Materialy k slovarû, Ekaterinburg 1996.*
- Zernova 1958 *Zernova A. S., Knigi kirillovskej pečati izdannye v Moskve v XVI–XVII vekah. Svodnyj katalog, Moskva 1958.*